

ARJ

Archeologische kroniek van de
provincie Utrecht
over de jaren
1985-1987

W. J. van Tent,
provinciaal archeoloog
van Utrecht

(afb. 4,B). In de (eerste helft van de) 15e eeuw heeft (hebben) deze gracht(en) een toevloed van snel stromend water aangetrokken. Dit water is buiten de oevers van de grachten getreden en heeft de brede laagte in de venige ondergrond uitgeschuurd (afb. 4,A); het heeft ook de zandige sedimenten erin afgezet. De boven genoemde datering berust op enkele scherven, die uit de zandige sedimenten in de profielen zijn gepeuterd. Gezien het feit, dat de grootste zanddikte werd gemeten in het profiel van sleuf 2, is het mogelijk, dat het water uit de richting van de Bikkersvaart is gekomen en zich vandaar in de gracht heeft gestort. De veel geringere breedte van de laagte in sleuf 3 (de meest zuidelijke) is misschien een aanwijzing, dat het vervolgens vooral in noordelijke richting is gestroomd.

Kennelijk is de laagte niet opzettelijk als stadsgracht gegraven: het is duidelijk, dat hij niet door mensenhanden is gemaakt, maar door het water geerodeerd. Wel is het heel goed mogelijk, dat hij, toen hij er eenmaal was, enige tijd als gracht heeft gefungeerd. In zoverre kan de in het begin van dit artikel genoemde hypothese dus een kern van waarheid bevatten. Evident onjuist is het idee, dat de huidige stadsgracht oorspronkelijk een verdiepte gedeelte van de laagte is geweest: hij ligt er namelijk een stuk buiten. Over de ontstaanstijd van deze gracht is niets met zekerheid te zeggen. De meest voor de hand liggende hypothese is misschien, dat hij evenwijdig aan de laagte is gegraven, nadat deze geheel was dichtgeslibd en geen rol meer kon spelen als verdedigingsmiddel. Veel belangstelling was er voor de opgraving van de zijde van het gemeentebestuur en de bevolking van Bunschoten. Op 12 december werd de opgraving bezocht door J.R. Mulder en J.A.J. Vervloet, van de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen. De schrijver is hun dankbaar voor hun waardevolle suggesties.

Eiteren (gem. IJsselstein)

De buurtschap Eiteren ligt op ruim 1 km. afstand ten noordwesten van de oude kern van IJsselstein. De naam Eiteren is oud: hij komt al voor in een goederenlijst van de abdij van Werden, die ca. 900 n.Chr. te dateren is. Eiteren is ook de naam van een van de oerparochies in dit gebied (in 1217 werd er een deel van afgesplitst). Van de parochiekerk is de stichtingsdatum niet bekend, maar hij bestond in ieder geval in 1293, toen er een vicarie in werd gesticht. Aangenomen is altijd, dat de kapel, die tot 1579 bij het huidige Eiteren heeft gestaan, het restant van deze parochiekerk was. Bij een proefonderzoek in 1972, uitgevoerd door R.J. Ooyevaar, correspondent van de ROB te IJsselstein, werden enkele overblijfselen van de fundering ervan aangetroffen. Door H. Halbertsma, van de ROB, werden zij toen echter gedateerd als niet ouder dan 14e/15e eeuws. Aangenomen is ook altijd, dat eind 13e/begin 14e eeuw het centrum van de parochie Eiteren werd verplaatst naar IJsselstein. Hier werd een nieuwe parochiekerk gebouwd (gewijd in 1310), terwijl, althans volgens deze opvatting, de oude kerk bij Eiteren verder als kapel (zie boven) in gebruik bleef. In verband met Eiteren kan een aardige legende worden verteld. In de 14e eeuw zou daar, bij het graven van een sloot tegenover het melaatsenhuis, het nu nog bestaande beeldje van Maria - O.L. Vrouw van Eiteren - zijn gevonden (afb. 5). De vindsters brachten het beeldje naar de pastoor van IJsselstein, die het in de kerk plaatste. Het verdween echter en dook weer op op de vindplaats. Dit wonderbaarlijke gebeuren herhaalde zich enkele malen. Uiteindelijk werd daarom besloten, dat in Eiteren zelf een kapel voor het beeldje zou worden opgericht.

Het beeldje is te dateren in de tweede helft van de 12e eeuw. De vondst en de daarop volgende gebeurtenissen moeten in ieder geval na 1310 worden gedateerd, althans indien de in de legende genoemde kerk inderdaad de in dat jaar gewijde parochiekerk is. Merkwaardig is overigens, dat er sprake is van een nieuw te bouwen kapel, terwijl er, volgens de heersende opvatting, te Eiteren al

Afb. 5.
IJsselstein-Eiteren.
Beeldje van O.L.
Vrouw van Eiteren.

een stond. Aangenomen is daarom meestal, dat eigenlijk de al bestaande kapel (voormalige parochiekerk) werd bedoeld. In het bovenstaande wordt een melaatsenhuis genoemd. Inderdaad is bekend, dat in de omgeving van de kapel van Eiteren een dergelijk melaatsenhuis heeft gestaan. Over de stichtingsdatum ervan zijn geen gegevens voorhanden. Wel is bekend, dat het in 1684 is afgebroken.

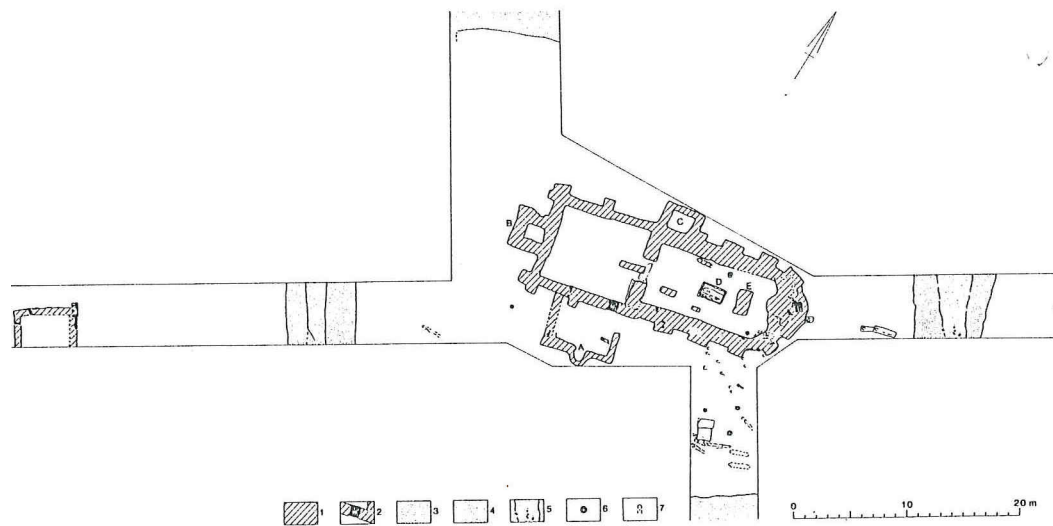
Ook al spreken de schriftelijke bronnen elkaar op bepaalde punten tegen, toch is duidelijk, dat er in de omgeving van Eiteren belangwekkende sporen in de bodem te verwachten waren. Ook het gemeentebestuur van IJsselstein was daarvan overtuigd. Het zocht daarom contact met de ROB, voordat de bestemming van het terrein, gelegen binnen het plan Achterveld, definitief werd vastgelegd. Besloten werd tot een proefonderzoek met als doel karakter, datering en uitbreiding van de eventueel aanwezige sporen na te gaan. Van de zijde van het gemeentebestuur werd de toezegging gedaan, dat de uiteindelijke bestemming van het terrein mede door de resultaten van dit onderzoek zou worden bepaald. Aan het slot van deze inleidende opmerkingen zij vermeld, dat vele van de historische gegevens, die in het bovenstaande zijn verwerkt, zijn ontleend aan het artikel van R.J. Ooyevaar, 'Eiteren bij IJsselstein', in: *Westerheem* XXI, 1972, 120-124.

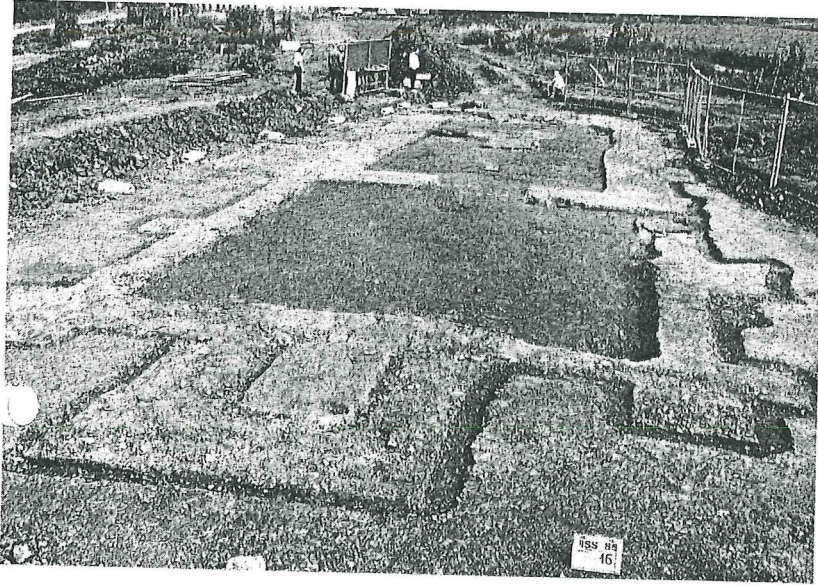
Het onderzoek vond plaats van 5 augustus tot 18 september 1985. De provinciaal archeoloog had de wetenschappelijke leiding, de technische leiding was in handen van R.E. Lutter, van de ROB.

Gegraven werd een ongeveer oostnoordoost-westzuidwest verlopende, ca. 170 m. lange en 6 m. brede sleuf in de lengte-as van het perceel kadastraal bekend als sectie E, nr. 1661. De west-helft van deze sleuf werd op enkele plaatsen zowel aan de noord- als aan de zuidzijde enigszins uitgebreid ten einde de daar aanwezige sporen beter te kunnen onderzoeken (afb. 6).

Vooropgesteld kan worden, dat van een vroeg-Middeleeuwse nederzetting, hier verwacht vanwege de vroege vermelding van Eiteren (zie boven), geen enkel spoor is gevonden. Als er in die vroege periode een nederzetting was, dan moeten de resten ervan dus elders worden gezocht. Daarbij dient te worden aangetekend, dat de naam Eiteren in de goederenlijst van ca. 900 in feite ook niet slaat op een plaats, maar op een groter gebied.

- Afb. 6.
IJsselstein-Eiteren,
opgraving 1985.
Overzicht van het
westelijke gedeelte
van de opgraving.
1: uitgebro-
ken fundering;
2: restant van
muurwerk in
uitbraak-
sleuf;
3: grachtvulling,
donker van kleur;
4: gracht-
vulling, licht van
kleur;
5: paalwerk (van
houten
brug?) in gracht-
vulling;
6: begraven pot;
7: skelet-
begraving.
A: zijkapel met absis;
B: toren;
C: 'sacristie';
D: grafkelder;
E: altaarfundament.

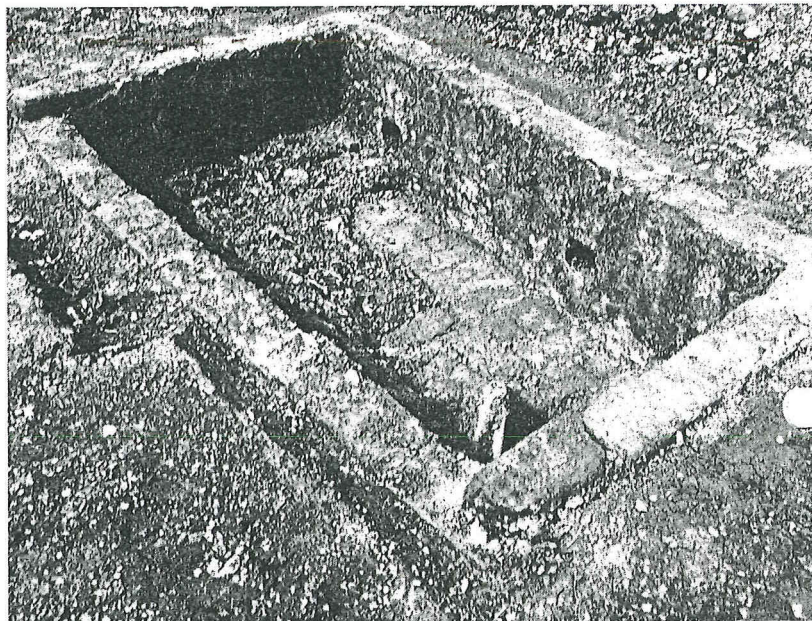
*Afb. 7.
IJsselstein-Eiteren,
opgraving 1985.
Kerkeplattegrond
vanuit het westen.*

Wel werden de resten van een kerk gevonden. Het muurwerk was bijna overal tot op de fundamenteën uitgebroken, maar de plattegrond kon met gemak worden gereconstrueerd aan de hand van de uitbraaksleuven (afb. 6 en 7). Het gaat om een ongeveer west-oost gericht gebouw van baksteen, met een rond gesloten koor aan de oostzijde en een vierkante toren (afb. 6,B), die aan de buitenzijde tegen de westgevel was geplaatst. Buitenwerks gemeten was de totale lengte van het gebouw ca. 27 m. (inclusief de toren), de breedte gemiddeld 8,5 m. Inwendig was de kerk door een dwarsmuur met doorgang gescheiden in twee ruimtes. De oostelijke ruimte - het eigenlijke koor - mat binnenwerks maximaal 12 bij ca. 5,5 m., de westelijke ca. 8 bij 7 m. De grotere breedte van de westelijke ruimte wordt veroorzaakt doordat de muren hier veel dunner waren dan aan de oost-zijde. In het koor werden een altaarfundament (afb. 6,E) en een diepe grafkelder (afb. 6,D, en afb. 8) aangetroffen.

Het gebouw was rondom omgeven door steunberen. Aan de noordzijde bevond zich verder een kleine, rechthoekige aanbouw aan het koorgedeelte (binnenwerks ca. 2 bij 1,5 m.), mogelijk een sacristie (afb. 6,C). Aan de zuidzijde werden de resten van een zijkapel (binnenwerks ruim 5 bij bijna 4 m.) gevonden, aangebouwd aan het westelijke gedeelte van de kerk. De zuidmuur van deze kapel bezat een kleine absis (afb. 6,A; niet zichtbaar op afb. 7). De kerk heeft gestaan op een omgracht terrein. De gracht was ruim 6 m. breed en ca. 2,5 m. diep. Aan de oostzijde werd er paalwerk in aangetroffen, dat de aanwezigheid van een brug doet vermoeden. De vorm van het terrein kon niet worden nagegaan, daar de gracht slechts op een enkel punt werd aangesneden. Over de afmetingen kan wel iets worden gezegd: in ongeveer west-oostelijke richting was de afstand van gracht tot gracht ca. 50 m., in de richting loodrecht daarop ca. 40 m.

Op het door de gracht omgeven terrein bevonden zich ook veel skeletbegravingen. Slechts enkele daarvan zijn tijdens de opgraving gelicht, de meeste zijn in situ gelaten en dus beschikbaar voor later onderzoek. Op enkele plaatsen is waargenomen, dat graven (gedeeltelijk) zijn vernield bij het leggen van de fundamenteën van de kerk. Dit betekent, dat de begraafplaats in ieder geval in aanleg ouder moet zijn. Merkwaardig was tenslotte de vondst van zes grote

*Afb. 8.
Ijsselstein-Eiteren,
opgraving 1985.
Grafkelder in het
koor van de kerk,
gezien vanuit het
zuid-oosten.*

potten van blauw-grijs aardewerk (datering in grote lijnen 14e/begin 15e eeuw; afb. 9), waarin zich misschien kinderlijkjes hebben bevonden (resten daarvan zijn bij het onderzoek in het laboratorium overigens niet aangetroffen). Een van de potten lag buiten de gracht, de andere verspreid tussen de overige graven. Geheel aan de westzijde van de proefsleuf kwamen nog de resten van een bakstenen gebouwtje te voorschijn. De omvang ervan kon niet worden nagegaan. Mogelijk hebben wij hier te maken met een gedeelte van het eerder genoemde melaatsenhuis.

*Afb. 9.
Ijsselstein-Eiteren,
opgraving 1985. Pot
van blauw-grijs
aardewerk,
ingegraven op de
begraafplaats.*

Over de fysisch-geografische omstandigheden kan tenslotte het volgende worden gezegd. De begraafplaats is aangelegd en de kerk gebouwd in een komgebied. De kleiige afzettingen lopen er vrijwel horizontaal onder door en van een natuurlijke verhoging is geen sprake. Wel zijn er aanwijzingen, dat het terrein binnen de gracht door mensenhanden is opgehoogd.

Het vondstmateriaal (dat overigens nog niet gedetailleerd is bestudeerd) wijst erop, dat de tijdens de opgraving blootgelegde kerk niet voor de 14e eeuw is gebouwd. Van een oudere kerk is geen spoor gevonden, dus een 13e-, of misschien wel 12e-eeuwse parochiekerk heeft hier in ieder geval niet gestaan. Dit, en het ontbreken van enige aanwijzing voor een vroeg-Middeleeuwse nederzetting, maken het zeer onwaarschijnlijk, dat het huidige Eiteren ooit het centrum van het oude domein, of van de vroegere parochie is geweest. Wij zullen dit elders moeten zoeken, misschien - maar dat is zeer hypothetisch - onder het huidige IJsselstein, dat in de 14e eeuw uiteindelijk het centrum blijkt te zijn.

Woe dit ook zij, de kerk bij het huidige Eiteren moet in ieder geval een andere functie hebben gehad dan die van parochiekerk. Misschien heeft de legende waarheid gesproken en hebben wij inderdaad te maken met een speciaal voor het vereerde Maria-beeldje nieuw gebouwde kapel. Als wij aannemen, dat deze nieuwbouw heeft plaats gevonden op de begraafplaats van een al bestaand melaatsenhuis, is ook de verstoring van een aantal graven verklaard. Het is eveneens mogelijk, dat de kerk gewoon de kapel bij het melaatsenhuis was. Hij zou dan in een wat later stadium gebouwd moeten zijn, gezien de verstoring van al bestaande graven. Ook in dat geval kunnen wij nog een plaats inruimen voor de legende. Voor zo ver na te gaan vormen de fundamentresten van de zuidelijke zijkapel namelijk niet echt een eenheid met die van de kerk zelf. Hij zou dus later (of eerder?) gebouwd kunnen zijn. Misschien is het wel deze kapel, die speciaal voor het Mariabeeldje werd opgetrokken. Men kan zich dan heel goed voorstellen, dat het beeldje stond opgesteld in de kleine absis aan de zuidzijde.

Duidelijk is, dat Eiteren in het verleden een belangrijk pelgrimsoord was (afb. 10; er worden trouwens nog steeds pelgrimages naar Eiteren gemaakt!). Over een aantal zaken bestaat echter nog onzekerheid. Hopelijk zal het na een verdere bestudering van alle opgravingsgegevens mogelijk zijn op althans een aantal vragen antwoord te geven.

Veel leden van het gemeentebestuur van IJsselstein gaven door bezoeken van de belangstelling voor het onderzoek blijkt. Ook andere ingezetenen, met name leden van de Historische Kring IJsselstein, toonden grote interesse. In de pers verschenen enkele artikelen over de opgraving: te noemen zijn het Algemeen Dagblad van 10 september en het Utrechts Nieuwsblad van 13 september 1985.

Afb. 10.
IJsselstein-Eiteren,
opgraving 1985.
Doorboorde schelp,
gebruikt als pelgrims-
insigne, gevonden bij
de kerk.

Houten

Inleiding

Van 1985 tot en met 1987 is door de ROB grootschalig onderzoek uitgevoerd in het uitbreidingsplan Tielland in deze gemeente. Verder is in 1986 een noodopgraving verricht in het uitbreidingsplan Wulven. Aangezien de provinciaal archeoloog wel bij de voorbereidingen, maar niet rechtstreeks bij het eigenlijke onderzoek betrokken is geweest, worden hierna de onderzoekers zelf aan het woord gelaten door zo veel mogelijk letterlijk te citeren uit hun artikelen in de Jaarverslagen ROB 1985-1987.